

УДК 340.11 : 346.58

В. В. Чайковська

кандидат юридичних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра адміністративного та господарського права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

**ПРО ПОНЯТТЯ «ПРАВОВИЙ РЕЖИМ»
(НА ПРИКЛАДІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)**

У статті досліджується поняття «правовий режим» як основа для подальших досліджень декомпозиційних елементів правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Обґрунтовується самостійність поняття «правовий режим» серед таких понять, як «процес правового регулювання», «механізм правового регулювання», «предмет правового регулювання», «метод правового регулювання», «система права». Визначається поняття правового режиму зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: правовий режим, зовнішньоекономічна діяльність, метод правового регулювання, галузь права.

Постановка проблеми. Категорія «правовий режим» останнім часом доволі часто застосовується в галузевих правових науках. Досліджуються правові режими різних категорій земель у науці земельного права, різноманітні адміністративно-правові режими (імміграції [1], митної діяльності [2], громадської безпеки [3], обігу зброї [4] тощо), міжнародно-правові режими (повітряного простору [5], судноплавства [6], континентального шельфу [7], морських застав та іпотек [8] тощо); в господарсько-правовій науці розглядаються спеціальні правові режими здійснення господарської діяльності у вільних економічних зонах, територіях пріоритетного розвитку, окремих галузях економіки [9].

Використання категорії «правовий режим» без визначення її характерних ознак та структури призводить до непослідовності наукових висновків. Проблема посилюється у зв'язку із наявністю значної кількості незбіжних одна з одною думок щодо розуміння цієї категорії у теорії права, що тягне за собою втрату цінності диференціації правової термінології, ускладнює розвиток галузевих досліджень щодо окремих правових режимів, зокрема, у контексті правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності (далі — ЗЕД).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам правового режиму приділяли увагу досить багато вчених — теоретиків права та представників галузевих правових наук, зокрема: С. С. Алексєєв, Р. Т. Мухаєв, О. Ф. Скакун, С. О. Комаров, О. О. Іванов, П. П. Богуцький, Е. Ф. Шамсумова, О. В. Мелехін, В. М. Корельський, В. Д. Перевалов та ін.

Серед сучасних досліджень на пострадянському просторі виділяються дисертаційні дослідження Е. Ф. Шамсумової «Правовые режимы (теорети-

ческий аспект)» (2001 рік) [10] та О. С. Родіонова «Механизм установления правовых режимов российским законодательством» (2001 рік) [11]. Водночас не можна вважати, що цими роботами остаточно вирішено питання застосування категорій правових режимів, враховуючи велику абстракцію цих робіт, яка призводить до втрати ознак окремих режимів, та наявність великої кількості неоднозначних положень. У господарсько-правових дослідженнях відповідні питання неодноразово розглядалися у контексті спеціальних режимів господарювання. Зокрема, можна відмітити роботи О. Р. Зельдіної [9] та М. Д. Василенка [12]. Разом із тим із цих робіт також важко зробити універсальні висновки щодо застосування поняття правових режимів у сфері господарювання, особливо у контексті зовнішньоекономічної та інших особливих видів господарської діяльності.

Постановка завдання. Визначення категорії «правовий режим», з'ясування її характерних ознак, визначення її складових з урахуванням положень щодо правового регулювання ЗЕД.

Виклад основних положень. Звертає на себе увагу взаємозалежність понять «режим», «правовий режим» та «режим окремої галузі права», які є похідними один від одного, тож підлягає з'ясуванню найзагальніше поняття «режим».

Слово «режим» походить від латинського *regimen*, що в перекладі Й. Х. Дворецького розуміється як «1) управління, командування, старшування, завідування, керівництво; 2) кермо, руль; 3) керівник, голова» [13, с. 863]. Це пов'язує поняття «режим» із владою, управлінням.

Слово «*regime*» знайшло своє відображення у різноманітних значеннях у французькій мові та може означати: 1) державний устрій, тип правління; 2) спосіб життя, уклад, розпорядок; 3) порядок; 4) дієта; 5) умови праці; 6) управління; 7) грона, китиця, гілка з плодами, пучок [14, с. 722]. У цих значеннях режим є певним порядком, станом упорядкування певних сутностей.

У правовій науці історично поняття «правовий режим» почало використовуватись в галузевих науках, переважно у міжнародному та земельному праві: «міжнародно-правовий режим», «правовий режим земель» тощо. Водночас, як справедливо зазначає О. С. Родіонов, в більшості випадків поняття «правовий режим» використовувалось правознавцями як вже відоме і таке, що не потребує спеціального уточнення, хоча це є логічною помилкою: визначення «невідомого через невідоме» [11, с. 17].

В теорії права поняття «правовий режим» вперше комплексно намагався досліджувати С. С. Алексєєв у відомій монографії «Загальні дозволи та загальні заборони у радянському праві». Вчений визначав правовий режим (однак без широкого обговорення поняття «режим») як порядок регулювання, що знаходить свій вираз у комплексі правових засобів, що характеризують особливе сполучення взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань та створюючих особливу спрямованість регулювання [15, с. 185]. Позиція С. С. Алексєєва, без сумніву, має позитивні риси, пов'язані із визначенням правового режиму через комплекс правових засобів, що дає змогу структурувати вчення про правовий режим

та визначити його складові. Водночас незрозумілим залишилося те, що розумів С. С. Алексеев під порядком регулювання при визначенні правового режиму. Також навряд чи можна розглядати поняття «правовий режим» відносно суб'єктів права, адже для цих випадків у науці вироблено поняття «правовий статус» [16, с. 44].

Певним чином похідною та такою, що підтримує концепцію С. С. Алексеева, є думка Р. Т. Мухаєва, який розглядає правовий режим як «сукупність способів, методів і типів правового регулювання, що характеризують особливості і характер правового впливу та мають місце у кожній галузі права» [17, с. 457]. У підручнику за ред. В. М. Корельського та В. Д. Первалова зазначається, що правовий режим може включати способи, методи, типи правового регулювання, однак у різному їх сполученні, при домінуючому положенні певних та допоміжної ролі інших. Своєрідність правових режимів спостерігається як у кожній галузі, так і в правовій системі в цілому [18, с. 272].

В даному випадку наріжним каменем виглядає визначення і співвідношення понять «правовий засіб», «спосіб правового регулювання», «метод правового регулювання» та «тип правового регулювання».

Типи правового регулювання комплексно досліджувались знову ж таки С. С. Алексеевим у згадуваній праці, у якій він виділяв загальнодозволений тип (який існує за принципом «дозволено все, що не заборонено законом») та дозвільний тип правового регулювання (заборонено усе, окрім дозволеного). Але визначення правового режиму через поєднання типів правового регулювання видається проблематичним, адже про специфічне поєднання не можна вести мову, якщо типів правового регулювання лише два.

Тим паче що тип правового регулювання тяжіє більш до характеристики суб'єктів права, ніж до інших сутностей (в т. ч. правового режиму). Зокрема, відповідно до абз. 1 ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Тобто у зазначеному положенні в Україні як загальний встановлюється загальнодозволений тип правового регулювання по відношенню до усіх суб'єктів. Водночас для органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів спеціальною нормою абз. 2 ст. 19 Основного Закону встановлюється дозвільний тип правового регулювання, що полягає у визначенні їх прав та обов'язків виключно законами (в т. ч. Конституцією).

Таким чином, правовий режим втрачає властивість поєднання, співвідношення чи сукупності типів правового регулювання (в т. ч. у зв'язку із неспрямованістю на надання правової характеристики суб'єктів права).

Поняття правового режиму також не може ототожнюватися із поняттями «метод правового регулювання», «спосіб правового регулювання» чи «правовий спосіб» (іноді також використовують поняття «правовий прийом», «спосіб правового впливу» тощо). Спробуємо співвіднести ці поняття.

О. В. Мелехін розглядає прийоми та способи як складові частини методу правового регулювання [19, с. 323]. С. О. Комаров зазначає, що метод

правового регулювання — це «сукупність способів правового впливу на суспільні відносини залежно від їх характеру» [20, с. 418].

У підручнику з теорії держави і права за редакцією М. М. Рассолова, В. О. Лучіна та Б. С. Ебзеева зазначається, що метод правового регулювання характеризується способами регулювання активності суб'єктів права, до яких віднесено заборони, приписи, дозволяння, рекомендації, заохочення [21, с. 255].

Подібне розуміння співвідношення понять методів та способів правового регулювання дозволяє обґрунтувати висновок про неможливість одночасного поєднання різновидів обох з цих сутностей при розумінні правового режиму, адже специфічне поєднання певних методів правового регулювання означатиме, відповідно, поєднання їх особливих способів (чи форми) правового регулювання. При цьому обґрунтованим у зазначеному контексті вбачається розуміння правового режиму як особливої сукупності певних способів правового регулювання, що дозволяє більш детально поглибитись у специфіку регулювання певної сфери, зокрема, зовнішньоекономічної.

При визначенні сутності правового режиму доречно виходити з розуміння «режиму» загалом як певного порядку, у розумінні, однак, порядку не як процедури, а як певної впорядкованості, певного стану правових регуляторів. Існування правового режиму як певного порядку, певного стану речей правових регуляторів забезпечується елементами правової системи, передусім нормами права, про що можна зробити висновок з урахуванням наявності прикметника «правовий». На підтвердження цієї думки варто згадати позицію В. Б. Ісакова, який ще у 1987 р. зазначав, що правовий режим — це «соціальний режим певного об'єкта, закріплений правовими нормами та забезпечений сукупністю юридичних засобів» [22, с. 258–259]. Проте це не приводить до ототожнення поняття правопорядку та правового режиму, адже останнє не має такої результативності та ефективності, як порядок, є лише зрізом системи правового впливу на певний об'єкт.

У зв'язку з цим варто заперечити думці П. П. Богуцького, який фактично ототожнює поняття «правовий режим» та «процес правового регулювання», зазначаючи, що сутність категорії правового режиму «зосереджується у визначенні правил поведінки, які якраз і дозволяють досягти визначену мету. Тобто йдеться про...процес правового регулювання» [23, с. 183]. Певний процес вимагає наявності певних стадій, які відсутні у правового режиму (принаймні, вказаний автор такі стадії не виділяє). Наприклад, правовий режим митного складу у ЗЕД не може бути поділений на стадії, адже передбачає постійне функціонування відповідного об'єкта. Для характеристики процесу правового регулювання зазвичай використовується поняття «механізм правового регулювання», яке не є тотожним поняттю «правовий режим». Як справедливо зазначає Л. В. Томаш, якщо механізм правового регулювання — юридична категорія, яка розкриває процес правового регулювання, то правовий режим — юридична категорія, яка розкриває зміст конкретних правових засобів (елементів правового регулювання), покликаних організувати певну сферу суспільних відносин [24, с. 22].

Правовий режим має свій певний об'єкт впливу, регулювання якого чи регулювання відносин щодо його забезпечується складовими правового режиму. Видається, що до таких об'єктів можна відносити матеріальні об'єкти (речі, майно різного роду), нематеріальні об'єкти (об'єкти інтелектуальної власності тощо), процеси, діяльність, у тому числі ЗЕД.

Водночас не можна погодитись із існуванням правового режиму певних галузей права, адже у такому випадку поняття «правового режиму» розпорошується, тобто втрачає цілісність та стає незрозумілим з погляду його місця у правовій системі чи, навпаки, змішується чи ототожнюється з іншими правовими категоріями.

Наприклад, Т. П. Мінка зазначає, що «правовий режим галузі права складається з великої групи однорідних суспільних відносин, які становлять окрему, відносно самостійну сферу суспільного життя», чим ототожнюється правовий режим галузі права із предметом галузі, а далі автор суперечить власній позиції, зазначаючи, що «для правового режиму галузі права характерна особлива цілісна система регулятивного впливу, яка характеризується специфічними прийомами регулювання, особливим порядком виникнення і формування змісту прав та обов'язків, їх реалізації, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, які поширюються на дану сукупність норм» [25, с. 20]. Тобто стикаються два несумісні значення правового режиму як «сукупність суспільних відносин» та як «система регулятивного впливу», що містить певні складові.

Не можна також погодитися із тим, що П. П. Богуцький виділяє серед елементів правового режиму мету правового регулювання [26, с. 127–128]. Але мета правового регулювання видається не складовою правового режиму, а тією сутністю, заради якої здійснюється правове регулювання або впроваджується правовий режим. Як справедливо з цього приводу зазначає О. С. Родіонов, у правовій сфері режими вводяться для досягнення визначеної цілі, якою може бути як досягнення певного кінцевого результату (у такому випадку правовий режим припиняє свою дію), так і створення правової ситуації тривалої дії (правовий режим «працює» до невизначеного часу) [11, с. 27]. Саме такі ознаки має правове регулювання сфери ЗЕД.

Не можна погодитись й з Д. Н. Бахрахом та іншими вченими, які розглядають правовий режим як систему норм права, що регулюють певні відносини чи діяльність [27, с. 310]. За такої позиції правовий режим може бути прямо ототожнений із поняттями, які структурують систему права: галузь права, підгалузь права, інститут права, у зв'язку із чим постає питання взагалі про доцільність застосування поняття «правовий режим», яке за умови зазначеного такого розуміння дублює зазначені поняття.

Обговорення думок науковців дозволяє сформулювати таку позицію щодо правового режиму: 1) правовий режим є певним станом врегулювання відносин щодо об'єкта впливу, що зумовлюється особливим поєднанням способів правового регулювання; 2) правовий режим є правовою категорією, що пов'язана із певним об'єктом впливу, в якості якого можуть виступати

матеріальні та нематеріальні об'єкти, процеси, діяльність; 3) з'ясування змісту правового режиму передбачає надання правової характеристики певному об'єкту впливу шляхом з'ясування його правового поняття, змісту та форми правових засобів, дослідження прав та обов'язків суб'єктів права щодо цього об'єкта впливу та інших складових, що визначають специфіку його використання (здійснення) у суспільних відносинах.

Висновки. З урахуванням цього поняття «правовий режим» варто охарактеризувати як специфічний стан врегулювання суспільних відносин щодо матеріального чи нематеріального об'єкта, процесу, діяльності або іншого об'єкта впливу, особливому поєднанні способів правового регулювання, форм права та порядку реалізації відповідних норм, особливому наборі прав та обов'язків суб'єктів права щодо вказаних об'єктів, положень щодо обігздатності цих об'єктів, заходів відповідальності за правопорушення, пов'язані із їх використанням/здійсненням, та інших складових правового впливу.

У свою чергу під правовим режимом ЗЕД слід розуміти специфічний стан врегулювання суспільних відносин щодо зовнішньоекономічної діяльності, що ґрунтується на особливому поєднанні способів правового регулювання у нормах внутрішньодержавного та міжнародного права, специфічних форм їх вираження та реалізації, особливому наборі прав та обов'язків суб'єктів ЗЕД, їх правовому стані при здійсненні ЗЕД, заходів відповідальності за правопорушення, пов'язані із здійсненням ЗЕД, та іншими складовими правового впливу на зовнішньоекономічні відносини.

Наведене у даній роботі концепція «правового режиму» дозволяє оцінити реальний стан правового забезпечення певної діяльності, зокрема зовнішньоекономічної, в усьому розмаїтті елементів правового впливу.

Список літератури

1. Черепанов И. З. Классификация административно-правовых режимов иммиграции / Игорь Захарович Черепанов // Административное право и процесс. — 2010. — № 5. — С. 40–41.
2. Мозер С. В. Административно-правовой режим таможенной деятельности Приднестровской Молдавской Республики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. В. Мозер ; Рос. таможенная академия. — Люберцы, 2010. — 28 с.
3. Сапожников А. И. Теоретические подходы к классификации административно-правовых режимов общественной безопасности / А. И. Сапожников // Право и безопасность. — 2007. — № 3/4. — С. 89–95.
4. Долгополов А. А. Нормативно-правовая регламентация административно-правовых режимов оборота оружия и взрывчатых веществ // Российский следователь. — 2007. — № 12. — С. 35–37.
5. Травников А. И. Влияние национального воздушного права на совершенствование международно-правового режима воздушного пространства / А. И. Травников // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки : Научный журнал. — 2011. — № 2. — С. 115–125.
6. Царев В. Ф. Международно-правовой режим судоходства в открытом море / В. Ф. Царев, Н. Д. Королева. — М. : Транспорт, 1988. — 103 с.
7. Баймуратов М. А. Международно-правовой режим континентального шельфа / М. А. Баймуратов // Международное морское право и Черноморский регион : Матер. семинара (Одесса, 12–17 ноября 2001 г.). — Одеса, 2001. — С. 102–110.

8. Баринаова И. Новый международно-правовой режим морских залогов и ипотек / И. Баринаова // Хозяйство и право: Ежемесячный юридический журнал. — 2007. — № 11. — С. 113–126.
9. Зельдіна О. Р. Теоретичні аспекти спеціального режиму господарювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.04 «господарське право, господарсько-процесуальне право» / О. Р. Зельдіна. — Д., 2007. — 35 с.
10. Шамсумова Э. Ф. Правовые режимы (теоретический аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. — Екатеринбург, 2001. — 213 с.
11. Родионов О. С. Механизм установления правовых режимов российским законодательством : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. — Саратов, 2001. — 157 с.
12. Василенко М. Д. Спеціальні господарсько-правові режими технопарків і технополісів: досвід України та зарубіжних країн : монографія / М. Д. Василенко. — Одеса : Сімекс-прінт, 2012. — 226 с.
13. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М. : Русский язык, 1976. — 1096 с.
14. Ганшина К. А. Французско-русский словарь. — Изд. 7-е, стереотипное. — М. : Русский язык, 1977. — 912 с.
15. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. — М. : Юрид. лит., 1989. — 288 с.
16. Минаева А. А. Понятие «правовой режим земель» и его значение в земельном праве // Экологическое право. — 2005. — № 1. — С.40–45.
17. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник для вузов / Р. Т. Мухаев. — М. : Издательство ПРИОР, 2001. — 1104 с.
18. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. — 2-е изд., изм. и доп. — М. : НОРМА, 2002. — 616 с.
19. Мелехин А. В. Теория государства и права : учебник / А. В. Мелехин. — М. : Маркет ДС, 2007. — 640 с.
20. Комаров С. А. Общая теория государства и права : учебник / С. А. Комаров. — 7-е изд. — СПб. : Питер, 2005. — 512 с.
21. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 640 с.
22. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования и правовые режимы // Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. С. С. Алексеева. — М. : Юрид. лит., 1987. — 448 с.
23. Богуцький П. П. Правовий режим військового права у контексті системотворення українського права // Юридична наука : наук. журнал. — К. : Національна академія управління, 2011. — № 6. — 182–186.
24. Томаш Л. В. Правовий режим: поняття та ознаки // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство : збірник наукових праць. — 2005. — Вип. 282. — С. 20–26.
25. Мінка Т. П. Правовий режим як критерій поділу права на галузі / Т. П. Мінка // Часопис Київського університету права. — К. : Київський університет права НАН України, 2010. — № 3. — С. 18–22.
26. Богуцький П. П. Поняття та види правового режиму // П. П. Богуцький // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матер. 5-ї Всеукр. наук. конф. правників-початківців (Одеса, 12–13 квітня 2008 р.). — 332 с.
27. Бахрах Д. Н. Административное право России : учебник для вузов. — М. : Норма, 2002. — 466 с.
28. Аксенёнок Г. А. Правовой режим земель сельскохозяйственного назначения / Г. А. Аксенёнок // Сельское хозяйство и право в СССР и Италии. — М. : Институт государства и права АН СССР, 1977. — 108 с.

В. В. Чайковская

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра административного и хозяйственного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

**О ПОНЯТИИ «ПРАВОВОЙ РЕЖИМ»
(НА ПРИМЕРЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ)**

Резюме

В статье исследуется понятие «правовой режим» как основа для дальнейших исследований декомпозиционных элементов правового регулирования внешнеэкономической деятельности. Обосновывается самостоятельность понятия «правовой режим» среди таких понятий, как «процесс правового регулирования», «механизм правового регулирования», «предмет правового регулирования», «метод правового регулирования», «система права». Определяется понятие правового режима внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: правовой режим, внешнеэкономическая деятельность, метод правового регулирования, отрасль права.

V. V. Chaykovskaya

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Administrative and Commercial Law
Frantsuzskiy boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**ABOUT THE CONCEPT OF «LEGAL REGIME»
(EG LEGAL REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY)**

Summary

A concept of «legal regime» is researched in the article as a basis for further researches of elements of the legal regulation of foreign economic activity. The concept of «legal regime» is separated from such ones as a «procedure of legal regulation», «mechanism of legal regulation», «object of legal regulation», «method of the legal regulation» «system of law». The concept of legal regime of foreign economic activity has been determined.

Key words: legal regime, foreign economic activity, method of legal regulation, branch of law.